

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده : مطالعات تطبیقی اقتصاد

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی

بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت اقتصادی از دیدگاه

رابرت نوزیک و شهید محمد باقر صدر

استاد راهنما
دکتر سید سجاد علم الهدی

استاد مشاور
دکتر سید محمدرضا امیری طهرانی

پژوهشگر

محمدرضا مرادیان

بهمن ماه ۱۳۹۱

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده : مطالعات تطبیقی اقتصاد

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی

بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت اقتصادی از دیدگاه

رابرت نوزیک و شهید محمد باقر صدر

استاد راهنما
دکتر سید سجاد علم الهدی

استاد مشاور
دکتر سید محمدرضا امیری طهرانی

پژوهشگر

محمدرضا مرادیان

بهمن ماه ۱۳۹۱

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۱/۱۲/۰۸

پایان نامه تحصیلی آقای محمدرضا مرادیان دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی

تحت عنوان:

بررسی مقایسه ای مفهوم عدالت اقتصادی از دیدگاه رابرت نوزیک
و شهید محمدباقر صدر

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، آقای دکتر سیدسجاد علم الهدی با مرتبه علمی استادیار امضا

۲. استاد مشاور پایان نامه، آقای سیدمحمدرضا امیری طهرانی با مرتبه علمی مربی امضا

۳. استاد داور مدعو، آقای دکتر عادل پیغامی با مرتبه علمی استادیار امضا

امضای رئیس پژوهشکده

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

مَنْتِ خدای را عز و جل که طاعتش موجب قربتست و به شکر اندرش مزید نعمت، هر نفسی که فرو می رود ممدّ حیاتست و چون بر می آید مفرّح ذات، پس در هر نفسی دو نعمت موجودست و بر هر نعمت شکری واجب...

سپاس بیکران از خانواده ام و به خصوص پدر و مادرم به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ی ایثار و از خود گذشتگی.

و همچنین سپاس فراوان از استاد بزرگوارم دکتر محمد رضا امیری طهرانی، که با، صمیمیت، دقت نظر، و حسن خلق بی نظیرشان تا ابد به عنوان یک نمونه و الگو در ذهنم باقی خواهند ماند.

و تقدیر و تشکر فراوان از استاد ارجمندم دکتر سید سجاد علم الهدی برای همکاری صمیمانه شان در به ثمر نشستن این پژوهش.

تقدیم به همسرم.

به پاس، صبر، بردباری، و گرمای امید بخش وجودش در
این روزگاران سرد...

چکیده:

در این پژوهش به مقایسه میان مفهوم عدالت اقتصادی در اندیشه سید محمد باقر صدر و رابرت نوزیک پرداخته می شود. بدین منظور نظریه عدالت این دو اندیشمند، در محورهای همچون، مالکیت، آزادی، کار، مفهوم حق، مالیات، باز توزیع ثروت، و روش شناسی مورد مطالعه و مقایسه قرار داده می شود. نتایج به دست آمده از این پژوهش حاکی از این است که؛ دو عامل، مفهوم حق و مقوله ی باز توزیع ثروت، سبب اختلاف این دو نظریه هستند. و همچنین تفاوت در مقوله ی باز توزیع ثروت در نظریه عدالت شهید صدر و رابرت نوزیک ناشی از تفاوت در مفهوم حق در این دو نظریه است.

واژگان کلیدی:

عدالت اقتصادی - اقتصاد اسلامی - حق - باز توزیع ثروت - محمد باقر صدر - رابرت نوزیک

فصل اول: کلیات

مفهوم عدالت از جمله مباحث مناقشه برانگیز در طول تاریخ بشریت بوده است، به گونه‌ای که قدمت این مناقشات را تا دوره‌های باستان و بارقه‌های اولیه در تفکر بشر می‌توان پیگیری کرد. رد پای عدالت و مجادله بر سر وجود یا عدم وجود آن تقریباً در همه‌ی اعتراض‌های مردمی، از دوران باستان تا به امروز قابل مشاهده و اعتراض بر سر مسئله عدالت همواره جرقه‌ای برای اعتراض یا انقلابی در گوشه‌ای از تاریخ بشر بوده است. از سوی دیگر در میان اندیشمندان و نظریه پردازان و فلاسفه نیز مجادله‌ای همیشگی بر سر این مفهوم در جریان است. مجادله‌ای که تا به امروز نیز ادامه یافته، و از دل آن تعاریف مختلفی برای عدالت ذکر شده است. تعاریفی که گاه و برای مدتی بر دیگر نظریات غالب آمده و اغلب نیز پس از مدتی از میدان به در شده‌اند؛ و عرصه را به نظریه‌ی دیگری که احتمالاً قوی‌تر و همگام‌تر با شرایط زمان بوده‌اند، واگذار کرده‌اند. این روند باعث شکل‌گیری تفاسیر متعدد و متفاوتی در این زمینه شده است.

از سوی دیگر ادیان الهی نیز همواره نگاه ویژه‌ای به مفهوم و معنای عدالت داشته‌اند. در عهدین تورات و انجیل به غلبه بر بی‌عدالتی و وظیفه انسان در تحقق عدالت به طور دائم اشاره شده است. در زبور داوود نیز بارها سخن از عدالت خداوند مطرح شده است. راه کمال در «آیین بودایی» آگاهی و عدالت است. اندیشمندان مسلمان نیز با تأسی از قرآن بالاترین تأکید را بر عدالت دارند. (رستمی، ۱۳۸۴: ۱۱۵) این تأکید و نگاه ویژه را به طور مشخص در همه‌ی ارکان دین اسلام می‌توان یافت. نگاه ویژه به عدالت در اسلام به عنوان یکی از ارکان دین را می‌توان در قرآن و همچنین در کلام پیامبر و امامان به وضوح مشاهده کرد. از اموری که در منابع اسلامی و سخنان معصومان فراوان یافت می‌شود اهمیت عمل به عدالت است. افزون بر گفتار امام علی در باب عدالت، سیره‌ی حضرت نیز در حکومت و به ویژه در ابتدای پذیرش حکومت، گویای اهمیت فراوان عدالت و جایگاه والای آن در اقتصاد اسلامی است. (یوسفی، ۱۳۸۴: ۷۷)

با این همه در میان اندیشمندان مسلمان نیز به تبع مذاهب مختلف و تفاسیر مختلف تعریف‌های گوناگونی از عدالت ارائه شده است. اشاعره از اهل تسنن با انکار ذاتی بودن حسن و قبح، تفسیر خاصی از عدل و ظلم ارائه می‌نمایند و در مقابل عدلیه با اعتقاد به ذاتی بودن حسن و قبح، عدل را ذاتاً نیکو و ظلم را ذاتاً ناپسند می‌دانند و تفسیر دیگری را از عدالت ارائه می‌نمایند بدیهی است که هر کدام از تفاسیر فوق منشأ نظریات خاصی در حوزه علوم اجتماعی است. چنان که تبیین دقیق شیعه از عدالت، از منظر فلسفی، کلامی و فقهی همواره منشأ آثار مثبت اجتماعی بوده است. اعتقاد شیعه به

عدل الهی و رابطه آن با اختیار انسان و همچنین اعتقاد به ذاتی و عقلی بودن عدل و ظلم و اعتقاد به هدف بودن عدالت در شریعت همواره مستلزم تضعیف حکومت ستمکاران و تلاش برای دستیابی به عدالت فردی و اجتماعی شده است. (حق جو، ۱۳۸۵: ۲)

عرصه‌ی اقتصاد و به خصوص آن بخش از اقتصاد که عنوان اقتصاد هنجاری به آن اطلاق می‌گردد در سالیان اخیر زمینه‌ی مطرح شدن مباحث عدالت تحت عنوان عدالت اقتصادی بوده است. برخی بر این عقیده اند که امروزه پایه‌ای ترین و بحث‌انگیزترین موضوع اقتصاد هنجاری موضوع عدالت اقتصادی است. (عیوضلو، ۱۳۸۶: ۳۹) الغای مالکیت خصوصی در اندیشه‌های سوسیالیسم یا نظریه‌های اقتصاد رفاه در اقتصاد آزاد ناشی از دغدغه متفکران اقتصادی در مورد عدالت بوده است. در سالیان اخیر نیز شاهد بحران‌های جدی در کشورهای توسعه یافته و اعتراضات به وضع موجود هستیم که یکی از نقاط کانونی این اعتراضات مسئله نابرابری و بی عدالتی است.

با توجه به آنچه که گفته شد و موقعیت خاص کشور ما و پیوندهای فرهنگی ایرانی اسلامی کشورمان در سال‌های اخیر توجه خاصی به سمت الگوهای اسلامی در علوم مختلف از جمله علوم انسانی معطوف گشته است. ایجاد الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت مباحثی از این دست نمونه‌هایی از این توجه است. در این میان مسئله‌ی عدالت و پرداختن به آن به عنوان یک مسئله زیربنایی که طرز نگرش به آن تأثیر فراوانی بر سایر الگوها و عملکردها خواهد گذاشت از اهمیت خاصی برخوردار است. از سویی همان‌گونه که ذکر شد، مکاتب مختلف با توجه به جهان بینی‌های متفاوتی که دارند هر یک به گونه‌ای خاص به این مهم پرداخته‌اند. روش‌های متفاوتی برای مطالعه حول موضوع عدالت وجود دارد از جمله مقایسه و بررسی مفهوم عدالت در میان اندیشمندان و مکاتب مختلف که ما را قادر خواهد ساخت، به دید بهتری نسبت به این موضوع و زمینه‌های اشتراک و ریشه‌های اختلاف در باب آن در میان مکاتب مختلف دست یابیم. به نظر می‌رسد مقایسه اندیشمندی چون شهید محمد باقر صدر که از پیشگامان نظریه پردازی در اقتصاد اسلامی است و مقالات و نوشته‌های بسیاری در باب اندیشه‌های ایشان و موضع گیری ایشان در مورد عدالت به تحریر در آمده است؛ و نظریه پردازی چون رابرت نوزیک که صاحب یکی از جدیدترین نظریات در موضوع عدالت است و از مدافعان جدی اصول لیبرالیسم و یکی از منتقدان نظریه‌ی جان رالز (که صاحب یکی از فراگیرترین نظریات در موضوع عدالت است) تا حد زیادی می‌تواند ما را در یافتن دیدی بهتر درباره‌ی مقوله‌ی عدالت کمک کند.

۲-۱ بیان مسئله:

موضوع عدالت اقتصادی، جدا از مکاتب فلسفی و ادیان به طور عام و به طور خاص بسیار مورد توجه اقتصاد دانان و اندیشمندان اسلامی معاصر قرار گرفته و از زوایای مختلف مورد بحث و بررسی واقع شده است. با مد نظر قرار دادن مفهوم عدالت اجتماعی، بعد اقتصادی عدالت به عنوان زیر مجموعه آن در قالب مفهوم «عدالت اقتصادی» بیان شده است. این پژوهش گام نخست در بررسی عدالت اقتصادی را در بررسی مفهوم عدالت اقتصادی جستجو می کند. و به عنوان یک طریق راه‌گشا می‌توان به مقایسه این مفهوم در میان مکاتب مختلف پرداخت. شهید محمد باقر صدر از جمله بزرگ‌ترین اندیشمندان مسلمان است که در باره ی عدالت اقتصادی نظریه پردازی کرده‌اند. از آنجا که نظریه وی در میان نظریه‌های اسلامی از عمق و غنای بیشتری برخوردار است در عمل نیز مقبولیت بیشتری پیدا کرده است. در دیدگاه شهید صدر عدالت شرط اولیه رشد ارزش‌های دیگر است که بر دو رکن تکافل عمومی و توازن اجتماعی استوار است. از سوی دیگر رابرت نوزیک، از صاحب نظران دهه هشتاد میلادی است و نظریاتش در باب عدالت از جدیدترین نظریه‌ها شمرده می‌شود. وی طرفدار نظریه اصالت فرد و فردگرایی ناب است. او اعتقاد دارد هر انسانی برای خود هدف و غایت است و نباید به سبب انسان‌های محروم دیگر مورد تجاوز قرار گیرد. در هر شرایطی حق فرد باید محفوظ بماند و هویت فردی او محترم شمرده شود. حق طبیعی لاک(در فصل سوم به این مفهوم بیشتر پرداخته می شود) که مبنای دولت رفاه رالز (از اندیشمندان مشهور در زمینه‌ی عدالت که با انتقاداتی از سوی نوزیک مواجه شده است) بود، در نظریه نوزیک جایگاهی متفاوت دارد. هرگونه توزیع و باز توزیع در نظر وی، ناحق و غیرعادلانه است و اظهار می‌دارد که هر انسانی دارای یک رشته حقوق طبیعی همانند مالکیت است و هیچ کس حق تجاوز به این حقوق را از طریق اخذ مالیات و امثال آن ندارد؛ چرا که چنین تجاوزی عدول آشکار از مرز عدالت است. حق مالکیت انسان از سه راه به دست می‌آید:

آ- حیازت مباحات

ب- انتقال مشروع مال

ج- دست اندازی به مال دیگران.

تملك از دو راه اول، حق و عادلانه است و باید مورد حمایت قرار گیرد. چنین حمایتی با دولت حداقلی ممکن است. دولت فراتر از آن اصولاً قابل توجیه نخواهد بود. نوزیک دلواپسی درباره طبقات محروم را بر اساس تفسیری خاص از حق و عدالت به خود راه نمی‌دهد. از طرفی در تعریفی که هر

دو اندیشمند ارائه می‌دهند تاکید ویژه و نگاهی خاص به مفهوم «حق» وجود دارد که این دیدگاه خاص در مورد مفهوم «حق» به شکل قابل توجهی در تعریفی که این دو از عدالت ارائه می‌دهند تأثیر می‌گذارد. مسئله‌ی اصلی ما در این جا مقایسه‌ی است میان نظریات این دو اندیشمند که یکی از نظریه پردازان بنام و پیشرو در علوم اسلامی و به خصوص اقتصاد اسلامی و دیگری از نظریه پردازان مدافع جدی اصول لیبرالیسم است و در گام دوم دست یابی به نقاط مورد اختلاف و اشتراکی که در میان نظریات این دو اندیشمند قابل تشخیص خواهد بود؛ و اینکه آیا می‌توان نگاه خاصی که هر کدام از آن‌ها به مفهوم «حق» و مقوله‌ی باز توزیع ثروت دارند را به عنوان مبنایی برای این نقاط اختلاف و اشتراک در نظر گرفت.

۳-۱ پرسش‌های پژوهش:

در این پژوهش ما به دنبال پاسخ گویی به این سوال‌ها هستیم:
آیا تفاوت میان دو نظریه عدالت شهید صدر و رابرت نوزیک متأثر از تفاوت دیدگاه این دو در باره‌ی مفهوم «حق» است؟
دوم اینکه آیا تفاوت‌های میان نظریه عدالت شهید صدر و رابرت نوزیک را می‌توان به تفاوت‌های دیدگاه این دو درباره‌ی مقوله‌ی باز توزیع ثروت نسبت داد؟
آیا تفاوت در مقوله‌ی باز توزیع ثروت در نظریه عدالت شهید صدر و رابرت نوزیک متأثر از تفاوت میان مفهوم حق در این دو نظریه است؟

۴-۱ فرضیات پژوهش:

تفاوت میان نظریه عدالت شهید صدر و رابرت نوزیک متأثر از تفاوت دیدگاه این دو درباره‌ی مفهوم حق و مقوله‌ی باز توزیع ثروت می‌باشد.
تفاوت در مقوله‌ی باز توزیع ثروت در این دو نظریه متأثر از تفاوت دیدگاه آن‌ها در مفهوم حق است.

۱-۵ پیشینه‌ی پژوهش:

اگر چه که در میان منابع فارسی و مقالات و پایان نامه‌ها به سختی می‌توان نمونه‌ای را پیدا کرد که دست به مقایسه‌ای میان نظریات این دو اندیشمند زده باشد اما منابعی را می‌توان یافت که به صورت جداگانه به بررسی اندیشه‌های آنان پرداخته‌اند. که این دسته از منابع در کنار آثار این دو به عنوان منابع اصلی تحقیق ما به شمار می‌روند.

در کنار آثار خود شهید صدر از جمله اقتصادنا و فلسفتنا و مهم‌ترین اثر رابرت نوزیک یعنی «انارشی، دولت، اتوپیا» در میان منابعی که به بررسی نظریات شهید صدر و رابرت نوزیک در باب عدالت پرداخته‌اند می‌توان نام برد از:

ملکیان (۱۳۷۶) در مقاله‌ای تحت عنوان عدالت و استحقاق رابرت نوزیک به ترجمه‌ی بخشی از کتاب نوزیک که در آن نظریه استحقاق نوزیک مطرح شده می‌پردازد. همچنین زیدانلو (۱۳۸۳) به ترجمه‌ی مقاله‌ای از ریموند پلانت اقدام نموده است که به تشریح اندیشه‌های عدالت رابرت نوزیک پرداخته؛ این مقاله تحت عنوان نوزیک نظریه استحقاق در باب عدالت انتشار یافته است. حاجی حیدر (۱۳۸۸) در مقاله‌ای تحت عنوان تحول تاریخی مفهوم عدالت ابتدا به تحول این مفهوم از دوران باستان تا به امروز می‌پردازد و سپس نظریات نوزیک در باب عدالت را بررسی می‌کند.

حسینی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحت عنوان معیارهای عدالت اقتصادی از منظر اسلام به بررسی انتقادی نظریه شهید صدر می‌پردازد. او با اذعان به عمق و گستردگی آن و موقعیت برجسته و کم نظیر علمی وی ملاحظات و ابهام‌هایی چون رویکرد عدالت، تمیز میان جنبه‌های حقوقی و اخلاقی عدالت را مطرح می‌کند. حق جو (۱۳۸۵) به تبیین رابطه عدالت در حوزه علوم اجتماعی و علوم معرفتی از دیدگاه شهید صدر پرداخته و به این نتیجه رسیده است که تحول فرهنگی انسان‌ها که محصول عدالت در علوم معرفتی است زمینه ساز عدالت اجتماعی و اقتصادی است. رستمیان (۱۳۸۵) عدالت اقتصادی در نظریه شهید صدر، را بر خلاف سنت قرارداد گرایی و بر مبنای حقوق تعریف شده شریعت معرفی می‌کند سپس به بررسی حقوق و وظیفه‌های فرد و دولت می‌پردازد. یوسفی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای به بررسی عدالت اقتصادی در اسلام و اهمیت آن از دیدگاه بزرگان دین و رابطه حق و عدالت می‌پردازد و این دیدگاه را مطرح می‌سازد که اختلاف در دیدگاه‌های مختلف در باب عدالت ناشی تلقی‌های متفاوت از مفهوم حق است. معلمی و رجایی (۱۳۹۰) نیز به بررسی مفهوم عدالت اقتصادی و شاخص‌های آن در اسلام پرداخته‌اند و این فرضیه را مطرح ساخته‌اند که بررسی این مفهوم نیازمند

مستلزم تفکیک میان چهار معنای عدالت یعنی تساوی، دادن حق صاحبان حق، توازن و اعتدال و همچنین تمایز میان قلمروهای آن است.

همچنین در میان پایان نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری می‌توان نام برد از:

زیوری (۱۳۸۵) در پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد خود به استخراج مبانی عدالت اقتصادی در آراء اقتصاد دانان و اندیشمندان اسلامی معاصر می‌پردازد. در این تحقیق از نظریات و اندیشه‌های اقتصاددانان معاصر همچون، فردریک فون هایک، آلبرت هیرشمن، جان رالز، رابرت نوزیک، آمارتیاسن، گورنارمیردال، رائل پربیش، یان تین برگن، لوندبرگ و اسکوایر، جerald میر و جوزف استیگلیتز و نیز برخی اندیشمندان اسلامی معاصر مانند سید محمد باقر صدر، مرتضی مطهری و امام خمینی استفاده شده است. باقری (۱۳۷۶) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به مقایسه‌ی مبانی عدالت اقتصادی در میان اسلام و سایر مکاتب می‌پردازد. بخشایش (۱۳۸۲) نیز در پایان نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان بررسی مقایسه‌ای عدالت اقتصادی در اسلام و مکاتب مختلف اقدام به مقایسه و بررسی عدالت اقتصادی در میان مکاتب مختلف و مکتب اقتصادی اسلام می‌کند. محمد حسین جمشیدی (۱۳۷۹) در پایان نامه‌ی دکترای خود نظریه عدالت شهید صدر را در بعدهای اقتصادی سیاسی فردی و اجتماعی تبیین کرده است و نیز در مقاله‌ای (۱۳۸۶) به بررسی آزادی و عدالت، از دیدگاه فقهی و فلسفی شهید صدر پرداخته است. پاسبانی (۱۳۸۲) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به تبیین نظریه عدالت شهید صدر پرداخته و در مقاله‌ای (۱۳۸۶) ربط و نسبت نظریه عدالت صدری با مفهوم مساوات و برابری را بررسی کرده است.

از میان کتب منتشر شده نیز می‌توان نام برد از: کتابی تحت عنوان عدالت اقتصادی به کوشش فیروزه خلعتبری و رویا طباطبایی یزدی (۱۳۹۰) توسط مرکز پژوهش‌های مجلس منتشر شده است این کتاب که مشتمل بر مجموعه مقالاتی است، در قسمتی به نظریات رابرت نوزیک و نظریه استحقاق وی پرداخته است.

کتاب دیگری تحت عنوان نقد و بررسی نظریه‌های عدالت توسط حجت الاسلام والمسلمین دکتر احمد واعظی (۱۳۸۸) به رشته‌ی تحریر در آمده و از طرف انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) منتشر شده است. این کتاب به شرح و بررسی نظریات عدالت به تفکیک فیلسوفان کلاسیک (افلاطون - ارسطو - فارابی) و تجربه گرایان (هیوم) و عقل گرایان (کانت) و اختیارگرایان (نوزیک - هایک) و جامعه گرایان (والترز - مکین تیر) می‌پردازد. نقد هر نظریه بلافاصله پس از شرح آن بیان می‌شود. کتابی نیز توسط مرآمی (۱۳۷۴) از انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی منتشر

شده که به مقایسه‌ی میان مفهوم عدالت در مکاتب مختلف می‌پردازد. این کتاب تحت عنوان بررسی مقایسه‌ای مفهوم عدالت منتشر شده است.

۶-۱ سازماندهی پژوهش:

پس از بررسی کلیات در فصل اول در فصل دوم پس از نگاهی اجمالی به جایگاه عدالت در آیات و روایات و آراء اندیشمندان اسلامی در باب عدالت به بررسی اندیشه‌های شهید صدر در مورد عدالت می‌پردازیم و سپس به واکاوی دو محور عمده یعنی مفهوم حق و مقوله‌ی باز توزیع ثروت در نظریات ایشان می‌پردازیم.

در گام بعدی و در فصل سوم ابتدا به مرور کوتاه آراء اندیشمندان غربی در مورد عدالت می‌پردازیم؛ و سپس با تمرکز بر روی نظریات رابرت نوزیک به بررسی دو محور اصلی یعنی مفهوم حق و مقوله‌ی باز توزیع ثروت خواهیم پرداخت.

و سر انجام در گام آخر و در فصل چهارم با توجه به موارد بررسی شده در دو فصل قبلی دست به نتیجه گیری، استنتاج و در نهایت آزمون فرضیه‌ها خواهیم زد.

فصل دوم: نظریه عدالت شهید صدر

تاکید فراوانی که اسلام بر عدالت دارد باعث گردیده، عدالت به عنوان یکی از پایه‌های این دین مطرح شود. بحث عدالت در اسلام را باید از قرآن آغاز کرد، که در آیات فراوانی به طرح آن تحت عنوان عدل، قسط و... پرداخته و در نتیجه اهمیت آن را برای اندیشمندان مسلمان بیش از پیش می‌گرداند. به تبع تأکیدی که قرآن بر عدالت می‌کند در احادیث، سیر و سلوک و رفتار اجتماعی پیامبر اسلام نیز این تأکید دیده می‌شود. پس از ایشان نیز مباحث عدالت در مذاهب اسلامی کم و بیش و گه‌گاه با اختلاف نظرهایی مطرح شده است. چنانکه اشاعره از اهل تسنن با انکار ذاتی بودن حسن و قبح، تفسیر خاصی از عدل و ظلم ارائه می‌نمایند. و در مقابل عدلیه با اعتقاد به ذاتی بودن حسن و قبح، عدل را ذاتاً نیکو و ظلم را ذاتاً ناپسند می‌دانند، و تفسیر دیگری را از عدالت ارائه می‌نمایند. بدیهی است که هر کدام از تفاسیر فوق منشأ نظریات خاصی در حوزه علوم اجتماعی است. چنان که تبیین دقیق شیعه از عدالت، از منظر فلسفی، کلامی و فقهی همواره منشأ آثار مثبت اجتماعی بوده است. اعتقاد شیعه به عدل الهی و رابطه آن با اختیار انسان و همچنین اعتقاد به ذاتی و عقلی بودن عدل و ظلم و اعتقاد به هدف بودن عدالت در شریعت همواره مستلزم تضعیف حکومت ستمکاران و تلاش برای دستیابی به عدالت فردی و اجتماعی شده است. (حق جو، ۱۳۸۵: ۲) تأکید خاصی که شیعه بر مفهوم عدالت دارد، در جای جای این مذهب دیده می‌شود، که می‌توان آن را در کلام امامان شیعه به خوبی پی‌گیری کرد. در تشیع دو اصل بر مذهب افزوده شده است، یکی امامت و دومی عدل، مکتب تشیع عدالت را در همه جریان‌های اجتماعی و سیاسی بسط داده است. امام باید عادل باشد، گواه باید عدالت را رعایت کند در محکمه، در اجتماع، در رهبری و در همه زمینه‌ها عدالت یکی از اصیل‌ترین محورهای معرفی شده است. (ربیع، ۱۳۸۴: ۱۱۹)

در کنار همه این‌ها صاحب‌نظران و فیلسوفان مسلمان نیز همواره آراء خود را در این زمینه مطرح کرده‌اند؛ و بر نقش اساسی عدالت به عنوان یکی از ارکان حکومت اسلامی و عوامل اصلی در شکل‌گیری جامعه اسلامی تأکید ورزیده‌اند. از جمله این دانشمندان می‌توان نام برد از: ابو نصر محمد فارابی، خواجه نصیر الدین طوسی، ابن مسکویه، ابن سینا، ملا صدرا و از اندیشمندان دوره‌های اخیر نیز می‌توان از: سید قطب شهید صدر، شهید مطهری، علامه طباطبائی، محمدرضا حکیمی و امام خمینی نام برد که در بخش‌های بعدی در کنار ذکر قسمتی از آیات و روایاتی که جایگاه و مفهوم عدالت را در اسلام نشان می‌دهد مختصری از نظریات آنان نیز آورده خواهد شد.

۲-۲ عدالت در قرآن:

جایگاه عدالت در اسلام در درجه‌ی اول در قرآن نمود پیدا می‌کند. آیات فراوانی در قرآن آمده است که در آن‌ها بر اهمیت عدالت در زندگی انسان از جنبه‌های مختلف تاکید شده است. اگرچه که در قرآن عدالت تحت الفاظ متفاوتی از جمله عدل، قسط، میزان و حق آمده است. واژه عدل و مشتقات آن جمعاً ۲۹ بار در قرآن به کار رفته است (عبد الباقی، ۱۳۶۴: ۴۴۸) از جمله:

«لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط»^۱

به راستی (ما) پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آن‌ها کتاب و ترازو را فرو فرستادیم تا مردم به اقامه قسط و عدل برخیزند.

«ان الله یأمر بالعدل و الإحسان»^۲ به راستی که خداوند دستور می‌دهد که به عدل و احسان رفتار کنید.

« فاحکم بینهم بالقسط، إن الله یحب المقسطین»^۳ در میان آنان به قسط حکم کن، به راستی که خداوند کسانی را که به قسط رفتار می‌کنند دوست دارد.

اهمیت عدالت در قرآن تا به آن حد است که در برخی از آیات از آن تحت عنوان هدف عالی بعثت پیامبران نام برده شده است. آیه شریفه «و تَمَّتْ کَلِمَتُ رَبِّکَ صِدْقاً وَ عَدْلًا» بر مجموعه قوانین حاکم بر خلقت اطلاق می‌شود و دلالت دارد که تمامی خلقت بر اساس عدل شکل گرفته است. از دیدگاه قرآن تمامی عناصر ریز و درشت نظام‌های مختلف زندگی انسان می‌باید بر اساس عدالت شکل گیرد، تا منظومه انسانی به یک تعادل کلی برسد و بتواند مسیر تکاملی خویش را بیپیماید. رعایت عدل در تنظیم قراردادهای فردی و اجتماعی که نظام اجتماعی را شکل می‌دهد لازم است و صرف رضایت طرفین نقطه کمال یک عقد نیست؛ بلکه جهت‌گیری قراردادهای باید به سمت عدالت باشد. «رعایت عدل در هر نوع حکم و داوری، رأی، سیاست‌گذاری، ارزیابی و ارزش‌گذاری واجب است»^۴ «اصلاح هر اختلافی باید بر اساس عدل باشد و اگر یک گروه از مسلمانان بر گروه دیگر ستم کرد می‌باید با آن قتال کرد. تا به امر خدا برگردد.»^۵

همچنین در آیه شریفه «لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط»^۶ به صورت مستقیم هدف ارسال رسولان و همچنین کتاب آسمانی دعوت مردم به عدل و قسط ذکر شده است.

^۱ (حدید-۲۵)

^۲ (۹۰-ل)

^۳ (۴۲-د)

^۴ (۵۸-د)

^۵ (حج-۹)

^۶ (۲۵-ی)

که خود بیانگر اهمیت غیر قابل انکار عدل در دیدگاه قرآن است. در این آیه دیگر معانی که جزء مشتقات عدل ذکر شد یعنی قسط و میزان نیز آمده است. در دیدگاه قرآن، خدا خود قیام کننده به قسط است. قسط فلسفه ارسال رسل است؛ و مردم باید قوام به قسط باشند؛ یعنی آن را در همه حال و در همه امور برپا دارند و حتی تا سرحد شهادت به آن امر نمایند؛ زیرا امر به قسط تقیه بردار و قابل محافظه کاری نیست. (رستمی، ۱۳۸۴: ۱۲۷) در کنار قسط، میزان نیز به عنوان معیاری برای سنجش میان خوب و بد یا به عبارت بهتر حق و باطل آورده شده است. خداوند برای تحقق عدالت ترازویی با نام «میزان» در اختیار انسان نهاده است که با آن حق و باطل را بسنجد. میزان ابزاری است که با آن اشیا را اندازه می‌گیرند و میزان هر چیزی به حسب خود آن چیز است. به عبارت دیگر میزان چیزی است که با آن حق از باطل، راست از دروغ، عدل از ظلم و فضیلت از رذیلت تمیز داده می‌شود. مجموعه رسولان و کتب آسمانی میزانی به مردم می‌دهند، که می‌توانند عدالت را بشناسند و اقامه نمایند. (همان: ۱۲۸)

عدل در قرآن، در همه‌ی شئون فردی و اجتماعی مسلمانان ریشه می‌دواند و آن‌ها را تحت شعاع خود قرار می‌دهد. علامه طباطبایی در تفسیر آیه «إِذَا قُتِلْتُمْ فَاعْدِلُوا» می‌فرماید: اقرارها، شهادت‌ها، فتاوا، قضاوت‌ها، احکام، امر به معروف و نهی از منکر همه باید بر اساس عدل باشد تا اعتدال کلی حاصل شود. کسانی که عدل را نمی‌شناسند و به آن امر نمی‌کنند مانند لال زبانانی هستند که قادر بر امری نیستند و به استقلال در رأی و عمل نرسیده‌اند و تدبیر امور خویش را به دیگران می‌سپارند. در واقع کسی که عدالت را نمی‌شناسد، هر اقدامش به اعتدال کلی نظام انسانی لطمه می‌زند. عدل و احسان و نهی از ظلم اساس جامعه بشری است و خداوند به آن امر می‌کند. علامه طباطبایی می‌فرماید: نظام هستی بر محور عدل می‌گردد و جامعه انسانی نمی‌تواند بدون عدل به حیات سالم خود ادامه دهد (همان: ۱۲۶)

۳-۲ عدالت در روایات:

در گام بعدی جهت بررسی جایگاه عدالت در اسلام؛ به کلام پیامبر بزرگوار اسلام و ائمه معصومین نگاهی خواهیم انداخت. تاکید بر عدالت چه در حوزه‌ی زندگی فردی و چه در حیطة‌ی زندگی اجتماعی در کلام این بزرگواران به وفور یافت می‌شود. نهج‌البلاغه نمونه‌های بسیاری از تاکید حضرت علی (ع) در این رابطه را در خود دارد. با این همه ما در اینجا قصد پرداختن مفصل به همه‌ی

آن‌ها را نداریم و تنها گوشه‌ای از آن‌ها را به جهت نمونه ذکر می‌کنیم. در وهله‌ی اول به تبع تأکیدی که در قرآن بر عدالت می‌شود اهمیت عمل به عدالت و جایگاه آن در اسلام در کلام و سیره‌ی پیامبر بزرگ اسلام قابل مشاهده است.

پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص) عدل سلطان و پایین بودن قیمت‌ها را علامتی برای رضایت خداوند از مردم و در برابر، جور سلطان و بالا بودن قیمت‌ها را نشانه غضب خداوند از آنان می‌دانند: «علامة رضى الله فى خلقه : عدل سلطانهم و رخص اسعارهم؛ و علامة غضب الله عن خلقه : جور سلطانهم و غلاء اسعارهم.» (عیوضلو ۱۳۸۶: ۱۱)

مفهوم عدالت و تأکید بر آن بیش از هر کجا در کلام و شیوه‌ی حضرت علی (ع) متبلور شده است. چنانکه از ایشان نقل شده است که: مردمان جز در سایه عدل سامان نخواهند یافت. (غررالحکم ص ۳۹) اصرار ایشان در عمل به عدالت در مدت حکومتشان بارها در دستوراتی که به کارگزاران و دست‌اندر کاران حکومت فرموده‌اند قابل مشاهده است. اگرچه تأکید ایشان در عمل به عدالت بیشترین مخالفت‌ها را نیز برایشان در پی داشته است.

ارزش عدالت نزد امیر المؤمنین علی (ع) به اندازه‌ای است که شناخت آن حضرت بدون شناخت عدالت ممکن نیست. به تعبیر ابن ابی الحدید معتزلی شهادت ایشان به علت شدت عدالت خواهی او بوده است «قتل فى محراب عبادته لشدة عدالته». پیامبر اسلام (ص) در مورد سخت‌گیری علی (ع) بر اجرای عدالت فرموده‌اند: مشت من و مشت علی در عدالت برابر است. او از همه شما به عهد خدا وفادارتر، به امر خدا عامل‌تر، در میان رعیت عادل‌تر، در تقسیم مساوی قسمت‌کننده‌تر و نزد خدا با مزیت‌تر است (همان: ۱۲)

در اینجا چند نمونه دیگر از سخنان ایشان ذکر می‌شود.

حضرت علی (ع) عدالت را مایه حیات و زندگی جامعه «العدل حیاة» (امدی، ۱۳۶۶: ۲۰۶) و اساس حکومت «العدل نظام الأمر» (حکیمی، ۱۳۷۷: ۳۳۰) و عامل سامان‌یابی مردم «الرعیة لا یصلحها الا العدل» (همان: ۴۰۰) می‌دانستند. ایشان عدالت را مهم‌ترین عامل رفاه جامعه می‌دانستند و ارزش آن نزد آن حضرت تا به حدی بود که عدم اجرای آن را مساوی با ستمکاری و بیدادگری می‌شمردند؛ و نتیجه آن را جنگ و آشوب و خون‌ریزی می‌دانستند. (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۷۶) آن حضرت، عدالت را قانونی عام تعریف کرده‌اند که شامل همه اجتماع می‌شود و مانند بزرگراهی دانسته‌اند که همه باید از آن عبور کنند. بنا بر این، عدالت پیوند‌دهنده مردم در داخل اجتماع و عامل انسجام اجتماعی است و عدم اجرای آن باعث فروپاشی نظام و اجتماع می‌گردد. امام علی (ع) دوام حکومت‌ها را به اقامه عدل و